

Ad fontes!

Ксенія Константиненко

УДК 821.161

УЯВЛЕННЯ ІТАЛІЙЦІВ ПРО РУСЬ І РУСЬКІ ЗЕМЛІ: ВІД ВИТОКІВ ДО КІНЦЯ XV СТОЛІТТЯ

У статті аналізується походження деяких типових складових гетерообразу України та її мешканців у європейській, зокрема італійській, літературі.

Ключові слова: імагологія, гетерообраз, стереотип, інтертекст, топос, "література факту", "література подорожей".

Xeniya Konstantinenko. Italians' notion of Rus and the Rus Lands from the beginnings to the end of the 15th century

The article analyzes the origin of some common components of the heteroimage of Ukraine and its inhabitants in European, especially Italian, literature.

Key words: imagology, heteroimage, stereotype, intertext, topos, literature of fact, travel literature.

Предметом вивчення літературної імагології слугують етнічні образи – літературні осмислення однією культурою інших національних культур і країн, так звані "гетерообрази". Українці в дослідженнях неодноразово зверталися до розгалуженої проблематики зв'язків українських територій із Західною Європою, зокрема з Італією. Цікавим аспектом цих зв'язків постає еволюція гетерообразу України в західноєвропейських культурах, а відтак і в італійській.

Спробуймо простежити, як у європейській естетиці від часів середньовіччя формувався той інтертекст, зокрема ціла низка тематично-фабульних топосів, що "живитиме" різних італійських авторів, які звертатимуться у XV–XVII ст. до "української" тематики, як-то Ю. Помпоній Лет, А. Гваньїні, П. делла Валле, А. Віміна та ін. З огляду на їхній особливий інтерес до неосяжних просторів "Русії" і до теми величезних дрімучих лісів, багатих звіриною, часто невідомою в Європі, доцільно пригадати численні дослідження істориків-антропологів і фольклористів, що торкаються символіки цих образів. Так, визнаний медієваліст Ж. ле Гофф говорить про те, що образ "пустелі", яка у великих євразійських релігіях звичайно репрезентувала цінності, прямо протилежні "міським", у середньовічному європейському християнстві фактично трансформувалася в образ лісу [17, 27]. Культурні моделі Заходу багато в чому залежать від біблійних мотивів; як відомо, саме Каїн збудував перше місто, тож образ міста пізніше набуває двоякого характеру: це, з одного боку, острів культури серед хаосу ворожого світу (наявність міст править за одну з ознак "європейськості", як це можна зрозуміти, наприклад, за "образом Європи" у П. Ф. Джембулларі). З другого боку, "міська" людина відчуває потяг до пізнання "пустелі" й "лісу" – як в аспекті повернення до природного стану, що може повернути цивілізованій західній людині втрачене єство, так і в аспекті випробування. Ліс для людини завжди був частиною необхідного їй простору й помешканням усіх легендарних страхів (і страхіть). Ліс "матеріальний" у середні віки був кордоном, прихистком для поганських вірувань, для схимників, що там шукали

пустелі, для переможених та вигнанців і загалом осіб маргінальних – утікачів, розбійників. Водночас ліс – це корисне й цінне джерело: дичина, ягоди та горіхи, мед, що з нього готувався найпоширеніший у Європі напій (мотив, досить помітно акцентований у пізніших описах України), віск, деревина, сировина для скляних ґут і металургії, пасовисько...

Фореста-ліс відштовхувала і притягувала водночас [17, 34]. Ле Гофф наводить цікаві документи XI–XII ст., зокрема агіографічний текст поч. XII ст. із житія св. Бернарда з Тирона, написаного Гоффредом Гроссусом, який описує “обширні відлюддя” на кордонах Мейну і Британії як “другий Єгипет”; тут живуть численні відлюдники, як-то Петро, що харчується молодими проростями рослин. Коли Бернард із товариством навідується до нього, Петро швидко збирає з найближчих кущів плоди й горіхи, з дупла дерева дістає мед і віск у такій кількості, “нібито з рогу достатку”. Тут відчувається відлуння найдревнішого сприйняття пустелі-лісу як раю [17, 36], згадки про “золотий вік”. Постійні характеристики лісу – “широкий” і “безлюдний”. У системі цінностей людини середньовічного Заходу ліс-пустеля протиставляється “світові” організованому. Так, у *Summa*, написаній у другій чверті XIII ст., Гійом з Оверна, єпископ Парижа, говорячи про ідеальне місто, указує, що порівняно з ним решта людства виглядала би, як дикий ліс, і всі інші люди – мов дика деревина [17, 43–44]. Тема символіки лісу й широких просторів як чогось протилежного повсякденному, екстримального, пограничного й водночас джерела казкового, райського багатства, як бачимо, досить складна й невід’ємна від історії західноєвропейської філософії, естетики, а відтак і літератури. Тож наголошення цих моментів у пізніших літературних описах українських земель – не проста констатація баченого, почутого чи прочитаного в попередників, а інтертекстуальний елемент, знайомий топос, посилений магією “далекої землі”.

Ми неодноразово переконуємося, наскільки образ України невіддільний від інтересу до “дивовижного”, екзотичного, притаманного культурі ренесансній і бароковій не менше, ніж середньовічній. Ж. ле Гофф, розглядаючи концепцію “дивовижного” в європейській культурі Середньовіччя, говорить насамперед про його функцію “компенсації повсякденного”. Так, на Заході “дивовижі” сформуливали дещо на зразок “всесвіту навпаки”, їх основні теми – достаток Істинного, сексуальна свобода, сибаритське неробство (як відсутність необхідності працювати).

Одне з рідкісних творінь середньовічного Заходу – тема Країни Достатку, “Paese della Cuccagna”, що з’являється у XIII ст. Вочевидь, існують віддалені витоки цієї теми, але Країна Достатку як така – творіння Середньовіччя. Саме в цей період Книга Буття, що в ній саме на дохристиянських елементах акцентовано більше, ніж на християнських, справляє магічний вплив на людину Середньовіччя, особливо ідеї земного раю й “золотого віку”, що існували в минулому й шукаються в утопіях [17, 12]. Як ми побачимо далі, багато авторів, завдячуючи, зокрема, небаченій популярності “Трактату про Дві Сарматії” Матвія Меховського, залюбки описуватимуть українські землі в подібних фарбах.

Потяг до дивовижного, уважає ле Гофф, виявляється і в легендах про міфічні витоки знатних дворянських родин, навіть про їх походження від міфо-магічних істот (напр., славнозвісна легенда про потомків Мелюзини) [17, 14] – знов-таки забігаючи наперед, можна сказати, що “сарматський міф” та амазонки як предки населення польсько-українських земель цілком співзвучні цим традиціям використання дивовижного як інструмента міфотворчості з метою політичного впливу. Звичайно, інтерес до дивовиж і, власне, “подорожі

в дивовижне і просто дивне”, зокрема в далекі невідомі чи маловідомі краї, були засобом пізнання універсальної реальності. Але образи “невідомого чи маловідомого”, що внаслідок цього інтересу створювалися у красному письменстві чи образотворчому мистецтві, не могли не відбивати філософсько-естетичного універсуму спостерігача. (Невідоме, хоч як це парадоксально, є передбачуваним). Отже, в аналізі текстів, де йдеться про українські землі, варто враховувати свідомі чи підсвідомі асоціації автора із традиційним символічним наповненням певних топосів і залежність від них тих чи тих авторських акцентів у зображенні “українських” реалій.

Не менш важливим в інтерпретації *“imago”* України в італійській літературі постає розвиток у західній культурі ідеї Європи, оскільки уявлення про Європу й відповідні стереотипи пояснюють місце в ній України та пов’язані з нею “постійні мотиви”. На думку С. Грачіотті, існують три характерні риси ренесансної Європи: множинність політичних суб’єктів усередині держав і в об’єднаннях держав на противагу тиранічній Азії, себто республіканська ідея; християнство, що втрачає суто конфесійний характер і стає синонімом Європи, переживаючи середньовічну кризу. Так, Е.С. Пікколоміні зараховував до християнської Європи греко-православну церкву, гуситську Богемію, землі Скіфії й Сарматії (між Московією й Татарами) аж до Дону; нарешті, роль *“humane litterae”*, не менша за роль університетів [14, 147].

Не викликає сумнівів великий вплив Європи й Італії на розвиток культури Польського королівства епохи Сигізмундів, матеріальні контакти, виражені в численних особистих подорожах італійських учених мужів до Польщі й польських – та рутенських – до Італії. Важливим у розумінні рецепції в Італії польських – і, додамо, українських – територій видається літературний мотив “подорожніх муз” – музи античності в Польщі чи в “Роксоланії” Кленовича. Цей мотив наявний у Ст. Оріховського в “Похоронній промові на смерть Сигізмунда Старого”, у Рудольфа Аґріколи в епіталамі королеві Боні та ін. С. Грачіотті вважає перебільшеними й “реверансними” твердження на зразок висловлювання Еразма Роттердамського, ніби колись варварська Польща нині цілком рівна освіченим суспільствам, але виступає релевантним сам факт подібного твердження. Це концепція європейської культурної спільноти, в якій Польща відіграє власну роль [14, 156]. Щодо питання рецепції власне українських територій, додамо принагідно, що їх образ наближається до польського-“сарматського” (рідше “скіфського”, зі Скіфією в більшості джерел асоціюються татари й тиранічна Московія). У літературі ж про часи польсько-козацьких війн зміщення акценту залежить від авторської позиції, загалом козаки виступають як вияв більш варварсько-анархічного начала на противагу Польському королівству з його “республіканською” структурою (наприклад, у М. Бізаччіні). Так чи так, територія України в концепції “Європи” сприймається як належна до європейського універсуму на помежів’ї з азіатським.

Як, власне, розвивалася ідея Європи? Географи епохи Відродження загалом розуміли під Європою континент, тимчасом як для інтелектуалів “Європа” асоціювалася з Європою Священної Римської Імперії, із Заходом [див.: 8]. Єдиної концепції в понятті “Європа” довгий час не існувало: воно походить з давньогрецьких часів. У гімні VII–VI ст. до н. е. до Аполлона “Європа” – це континентальна Греція на противагу Пелопоннесу й острівній Греції; в Ератосфена (III ст. до н. е.) світ складається з Європи, Африки й Азії, що омиваються довкола Океаном [8, 35–36]. Вважається, що традиція антропологічного протиставлення Європи і Азії походить від часів греко-перських війн, тобто відтоді поняття “Європа” набуло не просто географічного,

а й ідеологічного характеру, воно втілює ідею світу цивілізованого, протиставленого світу варварському самим стилем життя [8, 36-37]. Таким чином, назва "Європа" з територій суто грецьких поширюється на території, що греків приймали. Уже за римських часів з'являються докладніші знання про Європу південну й центральну (Пліній). Дві концепції, територіальна і європоцентрична, пережили Римську імперію й сягнули XVII ст. Якщо територіальні кордони Європи могли варіюватися, особливо на півночі, то ідея переваги європейської культури над варварством усіх позаєвропейських народів лишалася незмінною разом з ідеєю цивілізації як християнізації. Європа асоціювалася з християнським світом, ідолопоклонство – з "некультурою", "не-цивілізацією". Цікаво, що у XII ст. для означення Європи як регіону застосовували вислови *Cristianitas*, *Christiana Comunitas* чи *Christiana Societas* ("християнська спільнота"). Повернення ж у XIV ст. до класичного терміна відбулося паралельно із кризою християнської імперії. Е.С. Пікколоміні вперше застосовує показовий етнічний термін *Europaeus* ("європейський").

Необхідно наголосити, що, незважаючи на поступовий занепад терміна "християнська спільнота", у XVI ст. він цілком співіснує з поняттям "Європа" [8, 38], тобто східні слов'яни – а відтак і українці – це європейці, бо вони християни. Відокремленою землею в деяких авторів, однак, сприймається Московія: вона розташована "якщо не в Азії, то й не на краю Європи, але в тій частині, де Європа торкається Азії кордонами" (Герберштейн). Це територія, відторгнена культурно, у той час як українські території у складі Польського королівства описано як екзотичні, але європейські. Проте погляд на Московію, як, власне, і на інші держави чи етноси, може дещо змінюватися залежно від контексту створення відповідної літератури: якщо, наприклад, у ній убачають об'єкт потенційного покатоличення, то створюється явно ідеалізована картина християнського благочестя московитів.

Показова у плані усвідомлення європейцями Європи, її історії і складу неповна "Історія Європи" П.Ф. Джембулларі (див.: 13), уперше видана якраз у Венеції 1566 р. [див.: 22]. Зміст "Історії Європи" майже не торкається власне українських територій, але слугує досить красномовним "теоретичним підґрунтям" ідеї Європи, яка відобразиться напряду в образах України, створених різними авторами. "Історія" Джембулларі становить собою компіляцію з багатьох авторів, зокрема М. Меховського. Її високо цінували ерудити XVI–XVII ст. з погляду стилістичної досконалості. Праця Джембулларі відбила чимало історико-географічних міфів, у які залюблені були інтелектуали його часу і його формації. Скажімо, у Флоренції часів Козімо I створювалися історичні фальшивки, спрямовані на доказ походження Тоскани від міфічного Ноя й визволення її від тиранії самим Гераклом. Біблійне походження Флоренції мало довести її "першородство" щодо Риму. Як бачимо, міфологізація в різних народів відбувалася паралельними шляхами: у слов'ян, зокрема в поляків та русинів-українців, побутував сарматський міф, розповідь про походження від Яфета, сина Ноя. У всякому разі, Джембулларі описує Європу як географічну, політичну й культурну єдність, окреслює кордони й особливості астрономічного положення (ідея астрального впливу на історію, навіяна ідеями часу, філософією неоплатонізму і, зокрема, Марсіліо Фічіно) [22, 81]. Для нас особливий інтерес становить узагальнений опис Європи. Вона подається досить "гомогенною" і привілейованою щодо природно-погодних умов: помірний клімат, відсутність сильного холоду чи спеки, повітря "дуже погідне, сприятливе", тож Європа "дуже багата злаками, вином, фруктами, м'ясом" [13, 7]. Багата вона і "вправними у збройному мистецтві" людьми, і селянами, має багато шахт, де добувають метали, її гордість – "ошатні міста",

численні ріки, озера, ліси, поля, гори. Європа має все, що потрібно, і ввозить з Азії та з Африки лише спеції та коштовне каміння.

За бажання неважко знайти явні невідповідності (якщо до Європи, за Джамбуллари, входять і Польща, і Московія, і "додатково" Сарматія, тобто території поза Русією та Польщею, а також на схід від Дону аж до Каспію, то про який помірний клімат без холодів може йтися?). Але не варто забувати, що історіографія розглядуваного періоду має відверто інтертекстуальний характер і не виступає об'єктивним носієм реальної інформації. Указані Джамбуллари характеристики творять ідеальний образ землі, самою історією призначеної бути "вищою" від варварського світу, позбавленого наведених характеристик. Природні багатства, естетично привабливі численні й організовані міста – стереотипна ознака вищої цивілізації. Натомість в описах "іншого, чужого" світу, як-от Османської імперії [10; 21], наголошено на відсутності гарних міст, пустельності, несприятливому кліматі, тобто свідомо чи підсвідомо твориться імідж прямо протилежний. Сучасна Джамбуллари Європа стає плодом і результатом історії різних народів, наявна проекція в їхнє "варварське" минуле. Досить важливий для нас той факт, що автор говорить про міфічне спільне минуле "Греків, Римлян і Варварів" [22, 86], відтак не викликає здивування наполегливе відшукування щонайменших паралелей з міфом про античний світ і в описах територій сучасної України. Топос "надзвичайно плодючої землі з лісами, ріками, злаками і т. п." в описі Європи повторюється майже без модифікацій в описах українських (і польських) земель як "нової землі Ханаанської", що закріпилися в уяві європейця, зокрема, завдяки популярності "Хроніки про дві Сарматії" М. Меховського, де у словах про "руські" землі акцентовано саме на таких моментах. Водночас топос "численних міст" явно не відповідає образу України, створеному в італійській історіографії. Але перелік більш-менш помітних міст, часто з їх короткою характеристикою, становить невід'ємний елемент більшості описів України, тобто наявність-відсутність-якість міст виступає в уяві автора-італійця досить серйозним критерієм. Створюється враження майже "математичного" поділу "європейських" і "неєвропейських" ознак в описі земель, які до Європи належать, але перебувають на межі "іншого" світу й тому зберігають постійний набір промовисто варварських ознак (земля екзотично багата, народ войовничий і незвичайно витривалий, мало міст, немає виробництва вина тощо). Польське королівство в цілому в описі Джамбуллари змішується з європейською Сарматією, але виступає як центр амальгами традицій, цивілізацій і народів [22, 88]. Цікавою видається топоніміка Джамбуллари на тлі численних розходжень у тогочасному використанні термінів "Росія" чи "Русія" (Rossia, Russia). Він виокремлює три "Росії": Білу (тобто Московію), Низьку (ближчу до Литви й Польщі) і Високу (наближену до Сарматських гір (Карпати) та Дністра). Крім того, "Русії", столицею яких визначено Львів.

Загалом у творі Джамбуллари, який нам видається квінтесенцією уявлень європейця його епохи про світобудову й місце в ній Європи, наявне усвідомлення, що Європа через давнє спільне походження її народів, або ж через провіденційну імперську спадщину, або через географічну єдність чи астрологічні "передумови" становить особливий, відмінний "світ". І, як бачимо, українські території постають його часткою, хоч і "пограничною".

Незважаючи на те, що "Історію Європи" Джамбуллари було створено в середині XVI ст., вона акумулює вже усталені уявлення. Хронологію відображення територій України в італійських писемних джерелах варто починати ще з періоду Київської Русі, хоча подібну періодизацію теж варто вважати відносною беззаперечний той факт, що українські землі в авторів "літератури факту"

пізнішого часу, власне Ренесансу – бароко, асоціюватимуться з античною ойкуменою, із землями, описаними авторитетними античними істориками та поетами, насамперед Геродотом та Овідієм. “Скіфсько-сарматський” мотив стане для італійського історика-письменника в багатьох випадках домінантним над подіями набагато менш віддаленої в часі, але менш доступної у плані письмових джерел історії давньоруської. В італійських джерелах XI–XIII ст. практично відсутня варта уваги інформація про Русь, попри засвідчені комерційні контакти. Можна говорити про окремі згадки про Русь у середньовічному західноєвропейському фольклорі та “шансон де жест” у цілому. Д. Наливайко, спираючись на дослідження Е. Ланглуа, зазначає, що Русь згадується у 28 “шансон де жест” близько 70 разів, і мотивує сплеск зацікавленості нею, зокрема, шлюбом Анни Ярославни з королем Франції Генріхом. Показові, однак, на нашу думку, епітети “широка” й “велика”, якими тут наділено Русь, прославлення надзвичайної військової сили й часто велетенського зросту руських воїнів, категорії товарів, що походять з Русі, – військові обладунки, руське золото. Цей літературний матеріал можна розглядати у двох аспектах. З одного боку, усі наведені відомості реальні. Це дає привід Д. Наливайкові наголошувати, що “в цілому Русь сприймалася західними ерудитами й поетами не як туманно-фантастичний край чудес на зразок “Індії” середньовічних романів, а на реалістичний кшталт, як добре знана географічна реальність, як сильна держава з безпосереднім впливом на політичне життя Європи”. І, ніби спохоплюючись, дослідник одразу зауважує наявність “виразного фантастичного елемента” в описах Русі в тогочасних західних поемах, природного у змалюванні віддаленої країни [4, 54]. Нам теж видаються перебільшеними тези про “реалізм” у згадках про Русь. Що саме обрано поетами з розмаїття нехай і “реалістичних” відомостей про Русь, які могли потрапляти до Західної Європи через воїнів, купців, палігримів, місіонерів? Підкреслення аж до гіперболізації військової сили та велетенського зросту людей з далекої, а відтак екзотичної вже за рахунок своєї віддаленості країни. Шир і великі розміри країни – власне, порівняно з простором держав європейських. Золото як квінтесенція дорогих, дивовижних, рідкісних речей, незвичайних природних багатств. Так, це, на перший погляд, не “туманна Індія”, але, на нашу думку, вже в цих скупих згадках починає вимальовуватися *itago*, зіставлюваний з “Індією”, просто наділений іншими характеристиками, які в цілому будуть збережені навіть у розлогіх, збагачених великою кількістю конкретних деталей творах, де йтиметься про “козацьку країну” часів Хмельниччини.

Із середини XIII ст. беззаперечною стає особлива, і не тільки гальмівна, роль у поширенні інформації про Русь татаро-монгольської навали, яка не лише створила штучну перепону в розвитку Русі (ясна річ, не в усіх її регіонах однаковою мірою) і змінила його напрямки, а й збудувала уявну “стіну” між Заходом і Руссю. Вона й на самій Русі, і на Заході сприймалася як катастрофа, як “вторгнення потойбічних сил” [див.: 3]. Християнський Захід проймається апокаліптичними настроями, татаро-монголи уявляються початком кінця світу. У подібному контексті з’являється образ Русі – “Русії”, “Росії”, сплюндрованої монголами, однак живої, у “подорожі до Татарії” Джованні Піан ді Карпіне [1; 2; 11]. Дж. Піан ді Карпіне, монах-францисканець, був відправлений у складі посольства – місії папи Інокентія III – до Великого Хана у 1247 р. Водночас за дорученням папи він мав провести переговори з галицько-волинськими князями Данилом і Васильком з метою навернення їх до “Святої матері церкви” – Римської. Таким чином, прямий контекст творення першоджерела і сприйняття бачених під час подорожі територій – релігійно-місіонерський,

мета – спроба ввійти в контакт із “чужим”, приєднати “чуже” до “свого”. Попри загальну емоційну нейтральність тексту, наявні деякі елементи, що в майбутньому стануть топосами-компонентами *itago* українських земель: вони – безпосередній кордон із Татарією, світом цілком чужим, джерелом великої небезпеки для світу християнського, до якого “Росія” таки належить, хоч вона й не католицька. Виразно суворий клімат, холод, відчуття небезпеки – з боку не тільки татар, а й литовців, що здійснюють набіги на “Росію” [11, 238]. Безумовне враження на сучасників мав би справити опис руйнування і вбивств, скоєних на Русі Батисєм: монголи “вчинили жакливі вбивства в землі Русії, зруйнували міста та фортеці і повбивали людей, обложили Київ, який був столицею Русії <...> коли ми їхали через цю землю, ми бачили незліченні голови й кістки мертвих людей, що лежали в полі; це місто було великим і дуже багатолюдним, а тепер воно зведене майже нанівець...” [1, 47]. У подібних картинах емотивний потенціал тексту явно зростає, напрошуються асоціації апокаліптичні, проглядає поширений топос минулої сили і слави, сплюндрованої і знищеної катастрофічними силами, тут утіленими в татаро-монголах. Руська сторона, власне люди, описуються автором у цілому позитивно, вони живуть у постійній бойовій готовності, оточені звідусіль “чужими” ворожими силами.

Наступним у часі помітним літературним матеріалом італійського кола про Русь можна вважати епізодичні згадки у “Книзі чудес світу” Марко Поло. Показово, що це твір саме венеційця, представника народу, для якого подорожі й постійний рух були нормою існування в силу історичних та геополітичних обставин (див.: 20). У 1271–1295 рр. Марко Поло перебував у Китаї при дворі Кублай-хана, тогочасного правителя Китаю й Монголії. Постаті і твору Марко Поло були й будуть присвячені сотні досліджень, на яких нам, звичайно, немає сенсу спинятися. Зазначимо тільки, що, незважаючи на явний об’єктивний досвід автора-очевидця – “практика-мандрівника, купця, дипломата, чиновника великого хана” [4, 64] – і значну кількість справді фактичного матеріалу, твір не позбавлений фантастичних домислів і, на перший погляд, непомітного зміщення акцентів у традиціях середньовічної естетики: досвід співавтора пізанця Рустікелло як інтерпретатора сповнених казкових елементів лицарських романів теж відіграв не останню роль. Марко Поло, наскільки відомо, ніколи не бував на Русі, тобто створена ним картина заснована на опосередкованій інформації. “Русія – дуже велика північна країна, – читаємо у “Книзі чудес”, – її жителі християни й дотримуються грецького обряду. Вони мають кількох королів і власну мову. Нікому данини вони не платять, тільки частина їх складає данину правителю Заходу, з яким вони мають зі Сходу спільний кордон; він є татариним (і зветься Токтай). Йому і сплачують данину, але невелику. При вході до країни є багато укріплень. То не є край торгівлі. Треба знати, скільки вони мають дорогого хутра великої вартості (“дуже багато там соболів, і горностаїв, і білок, і ласок, і лисиць там достатньо. Дуже багато також воску” – додаємо за французькою версією. – К. К.). Це люди дуже вродливі, як чоловіки, так і жінки, ставні й високі, з волоссям білявим і довгим, і люди вони прості, неосвічені. І ще скажу, що є там численні срібні копальні, звідки видобувають багато срібла...” [19, 234-235] Поло повідомляє і про жорстокі зимові морози в “Русії” [19, 235]. Д. Наливайко слушно зауважує той факт, що інформація зібрана явно зі східного боку: хан Золотої Орди називається “правителем Заходу”, ідеться про укріплення – очевидно, оборонні споруди з боку степу [4, 64-65]. Реальний характер має інформація про “власну мову” та роздробленість Русі на різні князівства (“кілька королів”). Попри всі ці об’єктивно-реальні відомості, загальна картина Русі містить ті самі інтертекстуальні елементи, які ми вже зустрічали у скупих згадках про Русь у “шансон де жєст” і в Піан ді Карпіне:

це акцентований мотив безмежних просторів краю, сильних холодів, високих мешканців, довге й біляве волосся яких виступає екзотичним протилежним полюсом типу "свого" – азіата (місце перебування Марко Поло), і насамперед європейця, італійця. Мотив укріплень увиразнює тему пограниччя. Поло починає розповідь про Русь із того, що її жителі – християни, тобто "свої", але їхнє існування позначене безпосередньою межею з цілком "іншим" світом. Знову повторюється й акцентується мотив надзвичайних природних багатств: дорогі хутра, срібло. Цікавим компонентом виступає зауваження про те, що русичі "неосвічені". Марко Поло радше мав на увазі докорінну відмінність на той час стилю життя й виховання русича і європейця-італійця-венеційця: останній, тобто "свій", звичайно, слугує критерієм оцінки й порівняння. Але тут варто звернути увагу й на протиставлення "природних" і "міських" людей, яке в середньовічній культурі набувало символічного значення. Вимальовується антитеза "європеець" – "варвар". Цей мотив у різних інтерпретаціях теж мандруватиме "літературою факту" наступних століть.

XV–XVI ст., період, який традиційно вважається добою Відродження в його поступовому розвитку, характеризується посиленням інтересу західної Європи до східнослов'янського світу. Три найпотужніших фактори сприяли зростанню цього інтересу в Італії і у Венеції зокрема. В аспекті прагматичному – торговельна діяльність купців та дипломатичні місії, в аспекті інтелектуальному – рух гуманістичної думки до відкриття нових територій і "перевідкриття" земель, освячених авторитетом античних письменників; нарешті, в аспекті політичному – особливе місце, яке могли би посісти території Польщі та її "руських" провінцій в омріяній венеційцями антитурецькій лізі.

Не можна сказати, що цілком "відходить в минуле наївний середньовічний європеоцентризм з його нестримним фантазуванням про "заморські землі" [4, 93]. Ці фантазії знаходять нове річище: формується етнографія, концепції щодо розмаїття людської природи й водночас "єдності роду людського", значний інтерес до звичаїв та вірувань різних народів. Але пам'ятки літератури Ренесансу демонструють свідоме чи підсвідоме поєднання підходу науково-емпіричного з тенденціями, далекими від науково-дослідницьких. "Помилки та перекручення", як і наголошення на одних деталях і замовчування інших, пояснюються свідомою чи підсвідомою установкою культурного, естетичного, ідеологічного характеру. Це, з одного боку, наголошення на найекзотичніших моментах в описах далеких країн аж до втиснення реальності в межі традиційних фантазій і стереотипів. З другого – усвідомлення того, що південь Східної Європи і, зокрема, українські території були частиною античної ойкумени. А відтак навіть досягнута власним досвідом мандрівника реальність зіставлялася з текстами класиків і трансформувалася так, щоб не вступати в дисонанс з авторитетними свідченнями Геродота чи Птолемея. Маємо, отже, твори, які можна трактувати частково чи повністю як літературні містифікації. Так, звертаючись до історії "літератури подорожей" і її традицій, італійський науковець П. Фазано на прикладі історії Одиссея вказує на важливість красномовства автора у сприйнятті "подорожі" як вірогідної слухачами-читачами (розповідь Одиссея Алкіноєві) [12, 19–20], тобто на роль власне "літературного" моменту у викладі інформації, отриманої на певній дистанції від читача. Очевидно, "розповідь про нечуване, про дива нового світу не невинна: вона призводить і водночас виправдовує омологацію інакшого, перетворення відкриття на завоювання" [12, 35]. Так, Д. Перокко уточнює, що власне "література екзотизму" розвинеться в Європі не раніше кінця XVII – початку XVIII ст., тому письменники-попередники, що писали про далекі землі, відчували необхідність надати оповіді вірогідного вигляду; таким

чином, автор усіляко наголошує на тому, що пише тільки правду [18, 8-9]. Щодо перших венеційських мандрівників-літераторів, зокрема Джозафата Барбаро й А. Контаріні, дослідниця слушно зауважує, що було б історично неправильно вважати їх лише послами, лише купцями чи лише гуманістами, адже їхні твори сповнені античними ремінісценціями; вони виступають поєднанням усіх трьох компонентів у повній гармонії між собою, хоча торгівля й виглядає домінантою, найбільше впливаючи на призму, крізь яку сприймають і відображають дійсність венеційські письменники-мандрівники. Вони навіть пишуть венеційською "купецькою" мовою, що її "тосканізує" видавець Паоло Рамузю [18, 9-11]. Індивідуальність Дж. Барбаро, володаря рибних промислів у Тані (Азові), дипломата і практика, вихідця з одного із найвідоміших сімейств венеційського патриціату (багато представників роду Барбаро уславилися ерудицією, схильністю до гуманітарних студій, філософськими та літературними талантами), типова для венеційської еліти часів розквіту "Найяснішої республіки". Він подорожує в 1436–1451 та в 1474–1478 рр. до Тани, де зупиняється на 16 років, здійснює посольство до Персії [9, 113]. Під час першого перебування в Тані він вирушає до регіонів нинішніх Росії та України – південного басейну Дону, узбережжя Чорного моря, піднімається Волгою, доходить до Польщі. У невеликій нотатці про Московію (у Барбаро, до речі, названою Росією) він згадує про поширення там ідолопоклонства, пияцтва. Більше уваги приділяє автор опису життя італійської колонії в Тані, що безпосередньо межувала з "чужим" і неспокойним татарським світом [див.: 15]. Не даючи нам практично жодної інформації про "Русію" в цілому, твір Барбаро цінний для нас тим, що виявляє чимало знакових рис сприйняття європейцем "іншого" світу, зокрема татарського степу (паралельні мотиви будуть наявні в пізніших описах українських земель як "сарматських", "козацьких"). Так, він намагається порівняти татарські стани з природними для нього європейськими містами-фортецями, тільки у них, як нотує Барбаро, немає фортечних стін. Показовим видається й опис спостереження жителями Тани з міських стін за рухом татарської орди повз місто [див.: 15], де наголошується на безмежності, безконечності, мобільності татар, яка для європейця була явним знаком "іншості" порівняно з обмеженими – у розумінні прямого (міста, міські стіни) і переносному (осідлість) – просторами існування його самого.

Зупинімося на емблематичному для часів написання "Подорожі" (1490-ті рр.) вступі, адже він містить практично всі лейтмотиви й топоси історіографії Ренесансу, а відтак і пізніших часів. Маємо філософські роздуми про те, наскільки мала земля порівняно з небесним склепінням і людина – порівняно із землею. Хоч невелику її частку здатні побачити купці та мореплавці, серед яких чільне місце належить "отцям і синьорам" Барбаро – венеційцям. Сам він "майже всю свою молодість і добру долю старості провів у дальніх землях, між варварських народів, серед людей, яким цілковито чужі цивілізація і наші звичаї, і бачив багато неймовірних речей, що могли б здатися брехнею..." (курсив мій. – К. К.). Дійшовши висновку, що набагато більше неймовірних речей описали "Пліній, Солін, Помпоній Мела, Страбон, Геродот, Діодор, Діонісій Галікарнаський та інші, новітні, як Марко Поло <...> та інші, найновіші, як П'єро Кверіні, Альвізе да Мосто та Амброджо Контаріні" [15, 67], Барбаро не міг не зробити власного внеску в низку описів "дальніх країв та варварських народів", що бере початок в античності і, як бачимо, логічно і природно (за усвідомленням Барбаро) продовжується в "новий" час. Цитовані судження Дж. Барбаро можуть уважатися програмно-орієнтовними в підході до аналізу "подорожньої літератури", вони вимальовують ментальну лінію мандрівника й літератора: якщо світ – безмежний, а людина – "мікроскопічна", то тим більша її

заслуга в осягненні великих просторів і баченні далеких земель і варварських, тобто "неєвропейських", а отже, нецивілізованих, народів.

Текст Дж. Барбаро, як бачимо, повертає нас до питання, що його ми вже торкалися, наводячи уривки з досліджень ле Гоффа про концепцію "дивовижного" та наповнення традиційних образів-символів у середньовічній європейській культурі: ідеться про наявність чи відсутність різкої відмінності між хроніками середніх віків та "ною", себто ренесансною, "літературою факту", яка нібито виглядає "суворою науковою прозою" порівняно із середньовічною поезією фантазійного [9, 110].

Опис подорожі Амброжо Контаріні, що публікувався й публікується практично завжди в парі з "Подорожжю до Тани" Дж. Барбаро з огляду на близькість у часі і спільність маршрутів та місій, з'явився 1477 р., вийшов окремим виданням 1487 р. і надалі перевидавався багато разів – у венеційському збірнику Альдо Мануціо 1543 р., у вже згадуваних "Плаваннях та Подорожах" Дж. Б. Рамузіо. Тобто так само, як і текст Барбаро, твір Контаріні був доступним для сучасників і послідовників. Він був опублікований раніше від опису Барбаро, і останній навіть посилається на Контаріні в "Подорожі до Тани". Подорож Контаріні відбулася 1473 р., тобто за часом пізніше, ніж подорож Барбаро. Контаріні, як і Барбаро, належав до патриціанської еліти Венеції. А. Контаріні подорожує як венеційський дипломат з місією до перського шаха Усун-Гассана. На перший погляд, стиль Контаріні набагато сухіший, діловитіший, ніж у Барбаро, але текст було написано з іншою, ніж у Барбаро, метою: за жанровими ознаками це типовий у венеційській "літературі факту" звіт дипломата, *relatione*, реляція.

У Венеції завдяки розвитку обміну товарами й інформацією з багатьма державами й постійному зростанню його інтенсивності, а також становленню національних держав усередині давньої імперії виникає фігура "постійного посла". Венеція виробила до найдрібніших деталей систему організації посольської роботи й чітке визначення особи посла та його функцій. Уже за законом від 24 липня 1296 р. Велика Рада Венеції наказує як звичайним, так і надзвичайним послам писати реляцію [5, 11-13]. Реляції фактично становили собою картини цілого життя держав, окреслені особами, які за темпераментом, освітою, традиціями й політичними звичаями звикли до реалістичної, як уважає Ф. Антоніон, рецепції осіб і речей. Однак серед офіційних вимог до посла була й необхідність занотувати в реляції "дивні природні явища" певної країни. У цілому реляція лишала поле для літературного хисту автора.

Повернімося до подорожі А. Контаріні. Його шлях пролягав через Німеччину, Польщу й, відповідно, її руські провінції, Крим, Грузію. Серед вартих уваги реалій, що стосуються територій нинішньої України, зафіксованих Контаріні, вирізняється розмежування ним територій власне польських і руських: "Дня 20 (березня. – К. К.) ми виїхали з Польщі і вїхали до "Нижньої Росії" (*Rossia bassa*), яка належить тому ж королеві..." [16, 113a]. Крім того, Контаріні намагається вживати в ономастиці замість традиційної античної термінології слов'янські, зокрема руські, назви, іноді наводячи поруч відповідники з класичної літератури: у Києві "є ріка, що їх мовою зветься Данамбре (*Danambre*), а нашою – Лерессе (*Leresse*)..." [16, 113b]. Контаріні минає, описуючи їх, Луцьк, Житомир, Білгород і 1 травня 1474 р. вїжджає до Києва (*Chio*), який описує досить докладно. Його як посла з королівськими рекомендаціями приймає "пан Мартин, поляк-католик", який керує Києвом. "Ця земля знаходиться на кордоні з Татарією, сюди потрапляють навіть купці, що везуть хутра з "Високої Росії" (*Rossia alta* – Московії. – К. К.) і караванами прямують до Кафи, але часто потрапляють у полон до татар. Ця земля багата хлібом і м'ясом. За звичаєм жителі міста працюють з ранку до третьої години, а потім ідуть до шинків і

лишаються там до ночі, часто влаштовуючи п'яні бійки". Контаріні з вдячністю описує ставлення до нього пана Мартина, його турботу, почесні, багатий банкет, на який Контаріні було запрошено [16, 113b]. Пан Мартин відсилає його безпечно через татарські землі до Кафи разом з литовським послом до татар, котрого супроводжуватимуть 200 татарських вершників. Далі автор розказує про подорож у супроводі татар, їхнє бажання представити Контаріні своєму "Імператорові", його страх. Загальний тон оповіді – постійний страх і непевність у присутності татар. Узагалі в Контаріні характерно переплітається опис перебігу справжніх подій, реальних вражень і водночас – наголошуємо, у тексті, на перший погляд, нейтральному, "технічному" – очевидний авторський наголос на моментах особливо екзотичних, незвичних, явні й неявні вже знайомі нам протиставлення "свого" – "чужого". Так, із загального плетива подорожі по "нижній Росії" Контаріні одразу виокремлює той факт, що мандрівка кілька днів підряд тривала лісами, передаючи читачеві уявлення про обшир лісної території. Образ безмежного лісу надалі становитиме майже постійну складову образу України в цілому не тільки в італійській "літературі факту" – можна навести вже хрестоматійний приклад латиномовної поеми "Роксоланія" С. Кленовича. Ми вже зверталися до теми багатогранної символіки лісу в середньовічній літературі. Навіть у снах "темний ліс" означає особливу фазу еволюції особистості, що характеризується втратою чіткої орієнтації, розгубленістю [6, 199]. Цей момент досить показово відобразився в літературі – достатньо згадати класичний приклад із "Божественною комедією" Данте. Відповідно, ліси сповнюють у масовій уяві небезпечними мешканцями, як фантазійними, так і реальними (розбійники). Дорогою із Житомира до Білгорода, як зазначає Контаріні, вони декілька днів "їхали верхи лісами дуже небезпечними, сповненими розбійників найрізноманітнішого походження, і, не знаходячи даху для ночівлі надвечір, спали в тих самих лісах, не маючи ніякої їжі: і мені цілу ніч доводилося бути на сторожі..." [16, 113b]. Надалі Контаріні охоче спинятиметься на моментах міської фортифікації: так, він дає високу оцінку Луцькій фортеці, хоча й зазначає, що вона дерев'яна, тобто відмінна від мурованих фортець європейських міст. Інший показовий момент: автор неодноразово наголошує на пияцтві місцевих жителів. Так, у Луцьку Контаріні і його супутники перебували "не зовсім у безпеці через святкування весілля, тому що майже всі були п'яні й дуже небезпечні: у них немає вина, але вони готують з яблук (можливо, не з яблук, а з меду: італійські слова *miele* – мед, та *mele* – яблука схожі між собою. – К. К.) напій, що від нього п'яніють набагато більше, ніж від вина" [16, 113a]. Свідчення про п'яні бійки в київських шинках уже було наведено. Сам факт знов-таки не вигаданий автором. Але така риса, як рознуздане, дике пияцтво стане одним із компонентів образу "варвара", що населяє землі давньої "Скіфії", частіше "Сарматії", співіснуючи з характеристиками більш "позитивними". Однак не можна, на нашу думку, вважати, що Контаріні виводить цю характеристику як продумано негативну. Це ознака не негативності, а "іншості", "відмінності" від європейської – італійської – венеційської моделі. Показове й наголошення Контаріні на тому факті, що руські не мають вина, а п'ють напій із яблук (чи меду), від якого п'яніють більше, ніж від вина – тобто це напій дикий, варварський. У європейській літературі наявність чи відсутність культури вина традиційно була маркером "свого" – "чужого", "європейського" – "неєвропейського" [див.: 7].

Крім усього вже зазначеного, в описі територій нинішньої України, зокрема Києва, Контаріні, як і його попередники та сучасники, вирізняє тему пограниччя. З погляду А. Кронія, який ми цілком поділяємо, А. Контаріні – "ренесансна людина, що дивиться на них очима естета, ще прив'язаного до моральних

норм. Це європеєць, який відчуває, що знаходиться в Азії і зустрічається з татарською "barbaries". Справді, саме татари справляють найбільше враження на італійських мандрівників, що рухаються на Схід. І Контаріні, перебуваючи в Києві, відчуває, що дістався останньої межі Європи... Саме це, попри всі політичні концепції, сформовані зарання, попри улесливі офіційні оцінки чи особисті симпатії та переконання, є загальною орієнтацією ренесансної географії, яка залишається класичною в основі" [9, 116-117].

Узагальнюючи результати досліджень найраніших творів української чи близької до неї тематики, що побутували в Італії – Венеції до кінця XV ст., можна стверджувати, що основні риси образу українських земель та етносу, які виокремлюються в текстах цих творів, виявляють пряму чи опосередковану залежність від того, висловлюючись образно, "текстуального океану", в якому плив корабель тогочасної європейської спільноти, насамперед гуманістичної еліти. Основними "островами" в цьому "океані" виявляються: 1) тексти класиків античності (насамперед Геродот, Птолемей, Овідій, Вергілій) та античні міфи; 2) символіка античного та середньовічного походження, пов'язана з поняттям "дивовижного", передовсім символічне наповнення деяких образів гео-етнографічного характеру (ліс, пустеля, "казковий Схід", "країна достатку" тощо); 3) уявлення про Європу і не-Європу в європейців розглядуваної нами епохи, а відтак – сприйняття "чужого" крізь призму "свого-європейського"; 4) тексти сучасників – дипломатів, купців, мандрівників різного характеру чи просто компіляторів, які постійно "вливаються в океан".

Наведені чинники, що впливали на творення образу України, можуть здатися поняттями різних рівнів і різного порядку, але зрозуміти неймовірно на перший погляд переплетіння в уявленнях про українські землі реалій і "антикізувальної містифікації" можна, лише комплексно врахувавши ці та інші, менш значущі фактори.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Картини Джованні дель Пано*. История монголов. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 225 с.
2. *Карпини П.* История монголов; *Рубрук В.* Путешествие в восточные страны. – СПб.: Издание П.А. Суворина, 1911. – 232 с.
3. *Лихачев Д.* Национальное самосознание древней Руси. – М., 1945.
4. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основы, 1998. – 578 с.
5. *Antonibon F.* Le relazioni a stampa di ambasciatori veneti. – Padova: Tipografia del seminario, 1939. – 151 p.
6. *Biedermann H.* Enciclopedia dei simboli. – Milano: Garzanti, 2007. – 656 p.
7. *Cberubini G.* Le novelle // *Materiali del XII Seminario della Fondazione Centro Studi sulla civiltà del Tardo Medioevo di San Miniato (у друці)*.
8. *Cortellazzo M.* Semantica e sinonimia di "Europa" nell'Europa medievale e moderna // *La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia.* – Firenze, 1995. – P. 35-41.
9. *Cronia A.* La conoscenza del mondo slavo in Italia. – Padova, 1958. – 473 p.
10. *Danti A.* L'aspetto "utopico" della letteratura antiturca in Italia e in Polonia alla metà del XVI sec. // *Italia Venezia e Polonia tra il Medioevo e l'Età moderna.* – Firenze, 1980. – 551 p.
11. *Del viaggio del frate Giovanni Minore fin alla prima custodia de' Tartari // Due viaggi in Tartaria, per alcuni frati dell'ordine minore, e di san Domenico, mandati da Papa Innocentio III nella detta provincia per Ambasciatori l'anno 1247: secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio...* – Venetia: Appresso i Giunti, 1583. – 256 p., 90 c., ill. – P. 233-263.
12. *Fasano P.* Letteratura e viaggio. – Roma: GLF editori Laterza, 1999. – 81 p.
13. *Giambullari P.* La storia d'Europa, con introduzione e commento di G. Marangoni. – Milano: F. Vallardi, 1910. – 457 p.
14. *Graciotti S.* La Polonia umanistica e l'europea "Repubblica Litterarum" // *La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia.* – Firenze: Olschki, 1995. – 428 p. – P. 147-161.
15. *I viaggi in Persia degli Ambasciatori veneti Barbaro e Contarini / A cura di L. Lockhart, R. Morozzo della Rocca e M.F. Tiepolo // "Il nuovo Ramusio", raccolta di viaggi, testi e documenti relativi ai rapporti fra l'Europa e l'Oriente a cura dell'Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente.* – Vol. VII. – Roma: Istituto Poigrafico dello Stato, Libreria dello Stato, 1973, XIII. – 415 p.
16. *Il viaggio del magnifico Messer Ambrogio Contarini Ambasciadore della Illustrissima Signoria di Venetia al*

- gran Signore Ussuncassan Re di Persia nell'anno MCCCCLXXIII // *Secondo Volume delle navigationi et viaggi* raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio... – Venetia: Appresso i Giunti, 1583. – 256 p., 90 c., ill. – P. 113.
17. *Le Gofff*. Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente medievale. – Roma-Bari: Editori Laterza, 2007. – 260 p.
18. *Perocco D.* Viaggiare e raccontare. Narrazioni di viaggio ed esperienze di racconto tra cinque e seicento. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1997. – 160 p.
19. *Polo M.* Il libro di Marco Polo detto il Milione nella versione trecentesca dell'"ottimo" / A cura di D. Ponchiroli, introduzione di S. Solmi. – Torino: Einaudi, 1974, XXV. – 267 p.
20. *Romanin S.* Storia documentata di Venezia. – Venezia: Pietro Naratovich, 1853-55. – VV. 1-3.
21. *Tamborra A.* Problema turco e avamposto polacco fra Quattrocento e Cinquecento // *Italia, Venezia e Polonia tra Medio Evo e età moderna*. – Firenze, 1980. – 551 p. – P. 531-551.
22. *Vasolo C.* L'Europa del Giambuilari // *La nascita dell'Europa* – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia. – Firenze, 1995. – P. 71-89.

Отримано 10 лютого 2012 р.

Кампанья-Лупія, Італія

**Большакова Т.Л., Любичанковский С.В. Леонид
Большаков: Автопортрет на фоне эпохи. –
Оренбург: Издательство ОГПУ, 2012. – 460 с.**

У виданні запропоновано портрет відомого письменника, дослідника російської та української літератур, краєзнавця, журналіста Леоніда Большакова (1924–2004). Для українського читача особливо цінні його архівні розшуки в царині шевченкознавства, оприлюднені в низці книжок, зокрема "Літа невольничі" (1971) та "Іхав поет із заслання..." (1977). Не цурався Л. Большаков і жанру науково-популярного нарису: "Іду до джерела" (1979), "Добро найкращеє на світі" (1981), "Шляхами великої долі" (1984) та ін. Загалом його шевченкіана налічує понад 20 окремих видань, що побачили світ українською, російською, польською, румунською, вірменською, пушту й дарі мовами. Підсумковою стала монументальна тритомна "Биль о Тарасе" (1993), удостоєна Державної премії ім. Т.Г. Шевченка (1994). Тут скрупульозно вивчено життя Шевченка на засланні у 1847–1850 рр.

Авторка книжки, донька письменника Тетяна Большакова звернулася до щоденників батька, які він систематично вів двадцять років – з 1984 р. Розлого цитовані, вони дають змогу зазирнути у творчу лабораторію дослідника, умовно відтворити історію появи праць про Шевченка, непрості багаторічні пошуки автора в численних архівах Петербурга, Москви, Оренбурга, Києва. Саме Л. Большакову належить ідея заснування Інституту Тараса Шевченка в Оренбурзі 1993 р. Крім того, він уклав унікальний довідник "Оренбургская шевченковская энциклопедия: Тюрьма. Солдатчина. Ссылка" (1997), у якому вміщено понад півтори тисячі статей (нині доступний в інтернеті). 2001 р. вийшов коментар Л. Большакова до Щоденника Шевченка, щоправда, мізерним тиражем у 100 примірників. Загалом публікації науковця помітно збагатили біографічне шевченкознавство, стали незамінними в умовах важкодоступності використаних ним свого часу джерел.

Доповнюють видання про Л. Большакова коментарі, довідник персоналій та додатки, підготовлені С. Любичанковським.

О. Боронь

Намі
презентації